

لیلی و مجنون در انقی ادبیات

www.ketab.ir

منیژه کیامنش

www.ketab.ir

پدیدآور: کیامنش، منیژه، ۱۳۵۸ -
عنوان و نام پدیدآور: لیلی و مجنون در افق ادبیات / منیژه کیامنش
مشخصات نشر: قم: امتداد حکمت، ۱۴۰۰.

مشخصات ظاهری: ۲۱۹ ص.

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۷۹۸۱-۶۳-۶ ISBN

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا.

یادداشت: کتابنامه: ص. ۲۱۳ - ۲۱۹.

موضوع: نظامی، الیاس بن یوسف، ۹۵۳۰ - ۹۶۱۴ ق. -- شخصیت‌ها.

موضوع: Characters -- ibn yusuf - Nezami, Elias

موضوع: نظامی، الیاس بن یوسف، ۹۵۳۰ - ۹۶۱۴ ق. لیلی و مجنون -- نقد و تفسیر.

موضوع: Nezami, Elias - ibn - Yusuf . Leili va Majnoon -- Criticism and interpretation

موضوع: شعر فارسی -- قرن ۶ ق. -- تاریخ و نقد.

موضوع: Persian poetry -- 12th century -- History and criticism

موضوع: شخصیت‌پردازی در ادبیات.

موضوع: Characters and characteristics in literature

رده‌بندی کنگره: PIR ۵۱۲۸

رده‌بندی دیوبی: ۸ فا ۱/۲۳

شماره کتابشناسی ملی: ۸۷۴۵۷۱۰

لیلی و مجنون در افق ادبیات

منیژه کیامنش

ناشر: انتشارات امتداد حکمت

شابک: ۶-۶۳-۷۹۸۱-۶۲۲-۹۷۸

قطع: رقعی

بها: ۵۰ هزار تومان

سال چاپ: زمستان ۱۴۰۰

نوبت چاپ: اول

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

— کلیه حقوق این اثر برای ناشر محفوظ است. —

تماس با ناشر:

۶۳۷۳ ۳۹۵ ۰۹۳۶ (آقای محمد قمی اویلی)

۱۱۰۵ ۸۲۷ ۰۹۹۲

فهرست مطالب

پیشگفتار..... ۱۳

فصل اول: کلیات و مفهوم‌شناسی / ۲۵

گفتار اول: شخصیت از جنبه ادبی..... ۲۷

تعریف شخصیت..... ۲۷

توصیف شخصیت..... ۲۹

شخصیت‌پردازی..... ۳۰

انواع شخصیت..... ۳۰

شخصیت اصلی (شخصیت اول، شخصیت محوری)..... ۳۳

شخصیت ایستا..... ۳۳

شخصیت پویا..... ۳۴

شخصیت مخالف..... ۳۴

شخصیت همراز (مرد، زن)..... ۳۵

شخصیت همه جانبه..... ۳۵

۵۷	 صفات و تیپ‌های شخصیتی
۵۶	 چهار نوع کارکرد
۵۵	 بررسی شخصیت از دو بعد درونی‌گرای و بیرونی‌گرای
۵۴	 طبقه‌بندی شخصیت
۵۳	 اهمیت محیط در شکل‌گیری شخصیت
۵۳	 محیط
۵۲	 وراثت
۵۲	 انعطاف پذیری
۵۲	 ثبات
۵۱	 عوامل شکل‌گیری شخصیت
۵۱	 ماهیت شخصیت
۵۰	 ضرورت و فایده مطالعه روان‌شناسی شخصیت
۴۹	 چندگانگی‌های شخصیت
۴۷	 محور شخصیت
۴۵	 شخصیت در یک نظر اجمالی
۴۴	 برداشتهای مختلف درباره شخصیت
۴۰	 تعریف شخصیت
۳۸	 روان‌شناسی شخصیت
۳۸	 گفتار دوم: شخصیت از جنبه روان‌شناسی
۳۶	 شخصیت در برابر شخصیت برداری

۵۸.....	ابعاد صفات
۵۹.....	چهار ربع یک دایره

فصل دوم: نظامی خالق لیلی و مجنون ۶۱/

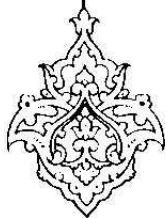
۶۳.....	گفتار اول: شرح حال مختصری از نظامی گنجوی
۶۴.....	نظامی و دنیای شعر
۶۵.....	شخصیت نظامی
۶۷.....	نظامی و شخصیت پردازی
۷۲.....	نظامی سرانیده منظومه های غنایی
۷۴.....	گفتار دوم: خلاصه داستان لیلی و مجنون
۷۵.....	چگونگی و چرایی سرایش لیلی و مجنون
۷۶.....	لیلی و مجنون در آیین ادب پارسی
۷۸.....	اشاره و ذکر نام لیلی و مجنون در آثار منظوم پارسی
۸۲.....	اشاره و ذکر نام «لیلی و مجنون» در آثار منثور ادب پارسی
۸۴.....	گفتار سوم: لیلی و مجنون نمایندگان «حب عذری»
۸۹.....	لیلی و مجنون در ادبیات معاصر عرب
۹۱.....	جنبه تاریخی داستان لیلی و مجنون نظامی
۹۷.....	شخصیت تاریخی شاعری به نام قیس
۹۹.....	پیدایش اساس موضوع عشق لیلی و مجنون
۹۹.....	الف) درباره پیدایش اساس موضوع

- ۱۰۲..... چگونگی پراکنده شدن داستان
- ۱۰۲..... منابع اصلی در زمینه تاریخ پیدایش داستان لیلی و مجنون
- ۱۰۴..... مجنون در تاریخ
- ۱۰۸..... گفتار چهارم: قصه زید و زینب الحاقی یا اصلی
- ۱۱۴..... جنبه اجتماعی داستان لیلی و مجنون نظامی
- ۱۱۶..... نقش پدرسالاری در داستان لیلی و مجنون
- ۱۱۸..... عشق عامل تحول
- ۱۱۹..... مردان زندگی لیلی
- ۱۲۱..... موانع عشق لیلی و مجنون
- ۱۲۴..... محیط زندگی لیلی
- ۱۲۶..... حرمت عشق در منظومه لیلی و مجنون

فصل سوم: تحلیل ادبی شخصیت‌ها/ ۱۲۹

- ۱۳۱..... گفتار اول: شخصیت‌های اصلی
- ۱۳۱..... مجنون
- ۱۴۶..... لیلی
- ۱۶۶..... سید عامری (پدر مجنون)
- ۱۷۳..... ابن سلام
- ۱۸۱..... نوفل بن مساحق
- ۱۸۲..... نوفل از نگاه نظامی

پیشگفتار

روان‌شناسی علم تحقیق در رفتار موجودات زنده به ویژه رفتار انسان است و در این زمینه اصطلاح شخصیت^۱ با توجه به اینکه شخصیت هدف نهایی تمام بررسی‌های روان‌شناسی است؛ بیش از سایر مفاهیم توجه روان‌شناسان را به خود معطوف داشته است؛ زیرا در روان‌شناسی یافته‌ای نیست که در شناسایی و شناساندن شخصیت سهمی بر عهده نداشته باشد.^۲

باید خاطر نشان کرد که روان‌شناسی شخصیت حوزه بسیار گسترده‌ای است زیرا شخصیت خود موضوعی است پیچیده و دارای ابعاد و جنبه‌های گوناگون؛ برای شناخت شخصیت انسان از دیر باز کوشش‌های فراوانی به عمل آمده که برخی از آنها غیر علمی، بعضی خرافاتی و محدودی دیگر علمی و معتبر است. نظریه‌های متنوع و مختلفی در مورد چگونگی شکل‌گیری شخصیت، عوامل مؤثر در این شکل‌گیری، عوامل تشکیل دهنده شخصیت و از این قبیل عرضه شده است که بعضی کوشیده‌اند پاسخ گوی همه سؤال‌ها در مورد شخصیت انسان باشند و برخی به چند جنبه شخصیت پرداخته‌اند. در علم روان‌شناسی نیروها و عوامل متعددی است که شخصیت فرد را

1. Personality.

۲. نک کریمی، ۱۳۷۳: ۱۲۳.

شکل می‌دهد؛ با توجه به تحقیقات انجام شده در طی مراحل شکل‌گیری و نگارش پژوهش و مطالعه کتاب‌های مختلف روان‌شناسی محرز شد که چیزی بیش از ۲۱ نظریه در این زمینه ارائه شده است؛ بنابراین چون رویکردهای بسیار گوناگونی در زمینه شخصیت در کتاب‌های مختلف مطرح شده است ممکن است نتیجه بگیریم که ویژگی حوزه شخصیت، تعریف، توصیف و پردازش آن بیشتر آشفتگی است تا یقین و اطمینان؛ و یا بیشتر تفاوت‌هاست تا توافق‌ها. کامل‌ترین پاسخی که می‌توان به این ابهامات و پرسش‌ها داد این است که تمام نظریه‌ها با درجات مختلف به عواملی می‌پردازند که در شکل دهی شخصیت اهمیت دارند و هر نظریه پرداز قطعه‌هایی را برای این معما عرضه کرده است و در این رساله کوشش شده است با تعریف شخصیت از جنبه‌های مختلف ادبی و روان‌شناسی و عوامل مؤثر در شکل دهی شخصیت با نگاهی نو و متفاوت به روان‌شناسی شخصیت به ویژه شخصیت‌های اصلی منظومه لیلی و مجنون نظامی پرداخته شود.

توصیف و پروردن ویژگی‌های اشخاص داستان با شیوه پدیدارها ارتباط دارد و خواهیم دید که نظامی از این لحاظ نیز به همان گونه عمل می‌کند که در تصویرگری خویش عمل کرده است. اگر توصیف خصوصیات اشخاص را به دو مقوله ویژگی‌های ظاهری یا جسمانی و ویژگی‌های باطنی یا نفسانی تقسیم کنیم؛ نظامی بیشتر مرد توصیف دنیای بیرونی یعنی هرآن چیزی است که می‌تواند به چشم درآید، با وجود این همه دقت و نازک کاری بی‌مانند در امور بیرونی، در باز نمود دنیای درون و ترسیم خطوط ظریف و باریک شخصیت آدمیان بدان اندازه توانایی و برجستگی از خود بروز نمی‌دهد و به نظر نمی‌رسد که آن عمق و کمال توصیفاتی که شاعری نظیر فردوسی از زوایای روح انسانی

و زیربوم احوال نفسانی در اشعارش آورده در اشعار نظامی به ویژه منظومه لیلی و مجنون ببینیم، چرا؟

پاسخ به گمان ما این است که گرایش نظامی در بیان ویژگی‌های قهرمانان آثارش به جانب مطلق سازی و ارائه شیوه‌های مثالی است؛ یعنی همان چیزی که مطابق معمول در داستان‌پردازی فارسی «سنخ»^۱ مطرح است نه شخصیت^۲ و در حالی که خصوصیات مشترک در میان یک سنخ به صورت کلی و گزینشی مطرح می‌شود در شخصیت هر فرد با تمامی ویژگی‌های نفسانی و ممیزه‌هایش نسبت به دیگران جلوه می‌کند و پیدا است که هرگز شخصیت دوتن کاملاً شبیه به یکدیگر نبوده است؛ البته گرایش به مطلق سازی با توجه به منظومه‌های نظامی و به طور مطلق و خاص «لیلی و مجنون» وجه غالب در سنت داستان‌پردازی است چه در داستان‌های حماسی، چه در منظومه‌های غنایی و اثر مورد بررسی (لیلی و مجنون) که ریشه‌ای کهن در میان همه بن‌مایه‌های فرهنگی جهان شرق دارد.

در منظومه لیلی و مجنون این مطلق گرایی در پردازش شخصیت‌ها یکسان نیست؛ نظامی در منظومه لیلی و مجنون در توصیف جنبه‌های محسوس و و بیرونی اشخاص، عاشق را مظهر نیاز و معشوق را نماد ناز به تصویر کشیده است؛ و در بیان خصوصیات درونی و شخصیتی نقش آفرینان منظومه لیلی و مجنون تمایل به دقت و تمایز شخصیت هاز یکدیگر دارد؛ بنابراین کمتر اتفاق می‌افتد که قهرمانان طراز اول منظومه لیلی و مجنون ویژگی‌های شخصیتی همسانی داشته باشند و باید گفت در بسیاری از موارد

1. Type.

2. Character.

که در بحث ویژگی‌های روان‌شناسی شخصیت‌های اصلی به آن پرداخته شده است نمونه‌هایی از مطلق سازی در ادبیات فارسی هستند؛ مانند: دلاوری مطلق، عاشق پیشگی مطلق که نمونه بارز آن قیس بنی عامر است که لقب مجنون تا صفحات تاریخ نوشته می‌شود، برازنده اوست یا زیبایی مطلق که در توصیف لیلی و جمال او به اوج رسیده است، همچنین عفاف و حرمان مطلق در برخورد عاشق و معشوق در دیدارهای پنهانی در نخلستان کنار منزلگاه لیلی و یا حتی زشت خوبی که البته این مورد آخر به ندرت در منظومه لیلی و مجنون دیده می‌شود. نظامی، حکیم گنجیه، همه ذوق و هنر بی‌همتای خویش را در جهت شناخت عشق و اعتلای آن به کار برده است؛ حتی ابن سلام، رقیب مجنون، را به زشت خوبی و یا به عنوان شخصیتی منفور به خواننده معرفی نکرده است و بزرگوارانه و عادلانه به توصیف اشخاص از جهات ظاهری و باطنی پرداخته است.

وجه مشترک منظومه‌های عاشقانه یا روایت‌های منظوم آن است که این آثار داستانی را روایت می‌کنند یعنی در بردارنده سلسله حوادثی هستند که بر قهرمانان داستان می‌گذرد. لذا حالات روان‌شناسی و عاطفی و آنچه که مربوط به باطن اشخاص است و در حوزه روان‌شناسی می‌گنجد در شخصیت قهرمانان داستان و پیشبرد داستان تأثیر بسزایی می‌گذارد؛ بنابراین هدف این رساله نشان دادن نقش ویژگی‌ها و حالات قهرمانان منظومه لیلی و مجنون در پیشبرد داستان است؛ به طور مثال حالت جنون و شیدایی مجنون و انزوای لیلی چه تأثیری در ادامه و خاتمه داستان دارد و همان طور که دوستداران ادب پارسی به ویژه خوانندگان منظومه عاشقانه لیلی و مجنون می‌دانند این دو خصلت برجسته روان‌شناسی شخصیت‌های ذکر شده، داستان را به

جایی کشانده که لیلی و مجنون به عنوان نماینده و سمبل عشقی اسطوره‌ای و مقدس گونه در ادبیات شرق شهره شوند؛ به نحوی که این داستان با شاهکار ادبیات عاشقانه غرب رومئو و ژولیت اثر ویلیام شکسپیر همسنگ و تاحدی می‌توان در قضاوتی دور از شائبه اغراق و تعصب شرقی منظومه لیلی و مجنون را از لحاظ روان‌شناسی قهرمانان و جنبه‌های عشقی مقدس گونه و برتر دانست.

در ابتدای کار بنا بود قهرمانان منظومه لیلی و مجنون با توجه به شیوه شخصیت‌پردازی و نظریه‌های شخصیت‌پردازی غرب مورد بررسی و تحلیل قرار گیرند اما از آنجا که این شیوه‌ها مخصوص رمانهای غربی است و برای آن نوع خاص تدوین شده؛ نمی‌توان داستان‌ها و منظومه‌های فارسی را طبق معیارهای روان‌شناسی کاملاً غربی تحلیل کرد.

با همه این اوصاف ویژگی‌هایی در منظومه لیلی و مجنون وجود دارد که با مختصات رمان مشترک است و آن حالت روایی و داشتن درون مایه و هسته در این منظومه است. البته تفاوت‌هایی میان شخصیت رمان به معنای امروزی با شخصیت‌های منظومه‌های عاشقانه و البته در این رساله (منظومه لیلی و مجنون) وجود دارد که ما نیازی به بحث پیرامون این تفاوت‌ها نمی‌بینیم و آنچه که مد نظر است تلفیقی از هر دو شیوه روان‌شناسی رمان‌شناسان ایرانی و غربی است که بر پایه این نظریات به بررسی و تحلیل شخصیت‌ها می‌پردازیم البته در بعضی از موارد به جای اصطلاح شخصیت^۱ از قهرمان یاد شده است به دلایلی که در سطرهای گذشته ذکر شده منظومه‌های غنایی عموماً طرح یا پیرنگی واحد دارند و به طور اعم از شخصیت‌های داستان به عنوان قهرمانان

1. Character.

یاد می‌شود: شخصیت داستان به طور معجزه آسایی متولد می‌شود؛ توجه شود به ابتدای داستان تولد مجنون و چشم انتظاری و بذل و بخشش و نذر و نیاز سید عامری برای داشتن خلفی که نام و نشان خانوادگی‌اش را حفظ کند و البته این شخصیت و قهرمان اصلی منظومه (مجنون) به سرعت رشد می‌کند و صاحب کمال و جمال می‌شود که رشک ماه آسمان است و چهره‌اش خورشید تابان را شرم‌نده می‌کند. در زیبایی بزم و پیکار هم‌تا ندارد، تا آنجایی که در (مکتبی، صحرایی به دنبال گوسفندان یا در مهمانی زنان نجیب زاده قبیله) زیبارویی را می‌بیند و یک دل نه صد دل عاشقش می‌شود، پس از آن با مشتقات بسیار مواجه می‌شود و صد البته مجنون شده و سرانجام ناکام در کنار آرامگاه و پیکری جان محبوب آرام می‌گیرد و این شاهنامه‌ای است که آخرش بس تلخ است و مجنون.

گفتار اول پژوهش تحت عنوان کلیات و تعاریف نام‌گذاری شده است و تعاریف شخصیت از جنبه‌های ادبی و روان‌شناسی ارائه شده است که مفاهیمی از قبیل: توصیف و پردازش شخصیت، انواع شخصیت اصلی، پویا، تمثیلی، هم‌جانبه، همراز، مخالف و ... را دربردارد؛ در این رساله سعی بر این است شخصیت‌های اصلی منظومه لیلی و مجنون به ویژه قهرمانان اصلی داستان نیز بر این اساس مورد بررسی قرار بگیرند.

گفتار دوم به تعریف شخصیت، توصیف و پردازش شخصیت، نظریات و برداشت‌های مختلف درباره تعریف شخصیت، نگاه اجمالی به شخصیت، ماهیت و چیستی شخصیت و پاسخ‌های متفاوتی که به این مفاهیم داده شده است همراه با ارائه نظریات بزرگان علم روان‌شناسی مانند زیگموند فروید، لارنس و بررسی شخصیت از دو بعد درونگرایی و برونگرایی که صفات

و ویژگی‌های اشخاص را به صورت چهار ربع یک دایره بیان شده است. این ویژگی‌های ذکر شده، در فصل آخر (بررسی ویژگی روان‌شناسی شخصیت‌ها) مبنای کار قرار گرفته است.

در فصل دوم (نظامی گنجوی، خالق لیلی و مجنون) با دید و نگاهی نو و تحلیل گرانه ابتدا شرح حال مختصری از نظامی گنجوی جهت آشنایی خوانندگان ادب دوستی که احیاناً در وادی ادبیات سیر و سلوک نکرده‌اند و اینک مایل به آشنایی با اقیانوس پرتلاطم و موج ادب پارسی هستند؛ آورده‌ایم. عناوینی که در گفتار اول این فصل آمده است؛ عبارتند از: نظامی و دنیای شعر، شخصیت نظامی، نظامی سراینده منظومه لیلی و مجنون، اما جالب‌ترین مطلب این گفتار مطلبی است تحت عنوان «شخصیت نظامی»؛ نگارنده بر این عقیده است که بررسی و شناخت شخصیت خالق یک اثر از جهت خلق شخصیت‌های یک اثر اعم از شعر، رمان، قصه، داستان و ... تأثیر بسزایی در پیشبرد اثر دارد. با مطالعه آنچه بزرگان در زندگی نامه‌های مختلف و فراوان پیرامون نظامی که یکی از قله‌های شعر و ادب پارسی است نوشته‌اند و همچنین از لابه لای ابیاتش در پنج گنج خود او چنین برداشت شده است که شاعر ادب دوست گنجه دارای روح و ذوقی هنرمند، بلند طبع و با همت، آزاده منش، قانع بوده است که عطای دربار شاهان و بارگاه‌های پر زرق و برق‌شان را به لقایشان بخشیده است و این موضوع که شراون شاه اخستان بن منوچهر نامه‌ای به نظامی نوشته و از او تقاضای سرودن منظومه لیلی و مجنون کرده و نظامی قاطع و مصمم با ذکر دلایلی خاص این کار را پذیرفته نشان از طبع آزاد منشانه این شاعر بزرگ ادب پارسی است که بی شک سر تعظیم و ارادت آزادگان ادب دوست را در برابر خود فرود آورده است